

RODNA PERSPEKTIVA U PROUČAVANJU MIGRACIJA

Gender Perspective in Migration Studies

ABSTRACT Research field of migration has been developing for a long time parallel to and outside mainstream institutional academic sociology and its theoretical foundation. In the last two decades, within the field of migration studies, one specific aspect of the phenomena came to the research focus: gender, as significant factor that influences on motivation for migration, shaping, at the same time, its characteristics and specific experiences. With decisive breakthrough of qualitative methods in social sciences and humanities, as well as with gradual development of postmodern philosophy and feminist theory, gender migration studies have been established as research sub-discipline, with its own theoretical and categorical scientific apparatus (as well as institutional-academic grounding), managing more or less successfully to explain and understand multidimensional character of migration processes. This text represents an attempt to make relatively concise overview of disciplines' historical, theoretical and research field development, as a first step in its broader affirmation within Serbian institutional sociology.

KEY WORDS gender and migration, gender analysis, domestic work, migration regimes

APSTRAKT Istraživačko polje migracija dugo vremena ostajalo je van glavnih teorijsko-institucionalnih tokova akademske sociologije, profilisući se kao interdisciplinarno područje koje se razvijalo u okvirima i pod uticajem različitih disciplina nauke o društvu. U okviru ovog polja naučnog istraživanja se, naročito u poslednje dve decenije, razvijalo interesovanje ka analizi rodnog aspekta migracionih procesa, gde se kategorija roda profilise kao jedan od ključnih činilaca koji motiviše migracije, oblikuje njihov tok, posledice i specifično migraciono iskustvo. S prodorom kvalitativnih istraživačkih postupaka i razvojem postmoderne filozofije i feminističke teorije, dolazi do ustanovljavanja rodnih studija migracija kao posebne poddiscipline, koja je uspela da izgradi sopstveni teorijsko-kategorijalni aparat (i dobije akademsko-institucionalno utemeljenje) i manje ili više uspešno doprinese sagledavanju mnogostruke uslovljenosti migracionih procesa. Ovaj tekst predstavlja nastojanje da se da kratak pregled nastanka i razvoja ovog relativno novog istraživačkog područja u okviru nauke o društvu.

KLJUČNE REČI migracije, rod, rodna analiza, domaći rad, migracioni režimi

¹ jlpesic@f.bg.ac.rs

Uvodne napomene

Studije migracija odavno su izašle van uskih okvira pojedinačnih disciplinarnih pristupa, etablirajući se kao predmetna oblast koja je multi-, odnosno trans-disciplinarno utemeljena, te u okviru koje cirkuliše mnoštvo, često veoma različitih, teorijskih i metodološko-epistemoloških pristupa. Iako prvobitno povezane sa akademskom sociologijom i pozitivističkim pristupom, danas studije migracija koriste saznanja i koncepte demografije, istorije, antropologije, humane geografije, ekonomije, prava, psihologije, oslanjajući se, u značajnoj meri, na kvalitativnu metodologiju (Donnato, Gabaccia, Holdaway, Manalansan and Pessar, 2006). Pored disciplinarnih raznolikosti, te različitih metodološko-epistemoloških pristupa, ovu naučnu oblast karakteriše teorijski razvoj koji je u velikoj meri pratio savremena kretanja u okviru humanističkih nauka i, što je možda još značajnije, promene koje karakterišu društveno-istorijski razvoj. U skladu sa tim, deo istraživača je sebi namenio zadatak razvijanja studija migracija u okviru kojih se primat daje rodnoj perspektivi pri ispitivanju motiva, iskustava i posledica migracija.

Rodno orijentisane studije migracija (*Gender and Migration*), kao posebna poddisciplina, razvijale su se, pre svega, kao područje u kojem se istraživački rad zasniva na kvalitativnim metodološkim postupcima, povremeno kombinovanim sa kvantitativnom metodologijom. U pogledu teorijske zaleđine, razvoj ove perspektive je u velikoj meri iznikao i oslanjao se na feministički orijentisane studije, koje su u fokus interesovanja stavljale žensku perspektivu migracija. Razvoj feminističkih studija migracija s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina dvadesetog veka predstavljao je, s jedne strane, odraz teorijskih kretanja na širem polju društvene teorije, ali i faktora koji su vezani za sam fenomen migracija: usled povećane brojnosti, žene su prepoznate i priznate kao akteri migracija, a u skladu sa tim, postalo je jasno da se njihovo migraciono iskustvo razlikuje od dominantnih predstava vezanih za muškarce kao primarne aktere migracija (Donnato, Gabaccia, Holdaway, Manalansan and Pessar, 2006). Stoga je trebalo utemeljiti teorijsko-istraživački pristup koji bi bio senzibilan na ove razlike, odnosno u čijem bi se fokusu nalazile i žene kao akteri migracionih procesa. U skladu sa tim, dolazi do konstruisanja novog teorijsko-kategorijalnog aparata koji je bio u skladu sa idejom o rodnoj određenosti migracija, uz nastojanje da se prevaziđu ranije korišćene dihotomne polne kategorije, pomoću kojih se jedan suštinski društveno i kulturno posredovan odnos opravdavao postojanjem navodno neupitnih prirodnih svojstava muškog i ženskog pola (Papić, 1997: 6).

Kratak pregled teorijskih perspektiva i pristupa u proučavanju migracija

Mada je rodna perspektiva u proučavanju migracija iznikla iz specifičnog akademskog miljea (koji se, pre svega oslanjao na multidisciplinarnost, kvalitativnu ili eklektičnu metodologiju i razvoj poststrukturalističkih i postmodernih teorijsko-filozofskih pravaca), neophodno je upoznati se, makar ovlaš, sa glavnim teorijskim

pravicima u istraživanjima migracija i unutar njih pozicionirati rodni pristup. U tom smislu, na najopštijem planu, studije migracija možemo podeliti na one koji se oslanjaju na makro-, odnosno mikro-analitički nivo proučavanja, gde se, u okviru prvog pristupa, naglasak stavlja na agregirane forme migracionih ponašanja i procesa u kontekstu globalnih društveno-ekonomskih fenomena, dok je drugi pristup u značajnijoj meri orijentisan ka proučavanju individualizovanih migracionih oblika i iskustava koji se objašnjavaju uz pomoć psihološko-voluntarističkih faktora specifičnih za pojedinačne aktere i kontekste (Morawska, 2007: 2; Cadwallader, 1992: 4).

Među makro-analitičke pristupe se ubrajaju, pre svega, ‘‘push-and-pull’’ modeli, teorija segmentiranog tržišta rada, svetsko-sistemi model i pristup političke ekonomije. Iako se u nekim bitnim postavkama ove teorije razlikuju, ono što im je zajedničko je istraživanje migracija u makro-strukturnim kontekstima, karakterističnim za dominantne političke i ekonomske sisteme. Ipak, dok prva tri pristupa naglašavaju ekonomske procese kao primarne okidače migracija, nastojeći da u okviru promena na tržištu rada ili u samoj prirodi kapitalističke ekonomije pronađu uzročne faktore migracionih kretanja, poslednji pristup (političke ekonomije) naglašava značaj, pre svega, političkih procesa, fokusirajući se, pre svega, na imigracione i politike dodele državljanstva kao ključne za oblikovanje globalnih kretanja stanovništva (Morawska, 2007: 3; Massey et all, 1998).

Mikro-analitički pristupi nastoje da u istraživački fokus stave individualni aspekt fenomena migracija. No, ni teorije koje cirkulišu u okviru ovog pristupa nisu homogene. Tako najstarije među njima, neoklasične ekonomske teorije, preuzimaju opšti makro-strukturni okvir za proučavanje migratornih kretanja, nastojeći ujedno da dođu do objašnjenja mehanizama migracija na individualnom nivou, pre svega u okviru racionalnog izbora pojedinačnih aktera. Nešto novija varijanta ovog pristupa, teorija ljudskog kapitala, nastoji da pokaže selektivni karakter međunarodnih migracija, koji je, u značajnoj meri određen, socio-demografskim karakteristikama potencijalnih migranata. Treća varijanta, nova ekonomija migracija, u istraživački fokus ne stavlja više pojedince, već domaćinstva kao jedinice u okviru kojih se donosi odluka o migriranju, dok teorija mreža (network theory) nastoji da kao ključni aspekt migracija naglasi postojanje društvenih mreža (socijalnog kapitala) koje pružaju informacije i pomoć u procesu kretanja stanovništva.

Konačno, pored ovih pristupa koji nastoje da istaknu jedan ključni aspekt migratornog kretanja stanovništva, javljaju se i teorije koje naglašavaju kumulativnu i mnogostruku uzročnost datog fenomena, te neophodnost kontekstualizacije istraživačkog pristupa, uz kombinovanje makro- i mikro-strukturnih okvira proučavanja sa pristupima koji u prvi plan stavljaju aktere (agencies) (Morawska, 2007: 7; Pedraza, 1991: 307).

Rodne studije migracija, kao multidisciplinarno područje, predstavlja istraživačko polje u okviru kojeg cirkulišu gotovo svi pobrojani teorijski pristupi. Novina koje ono donosi je posmatranje i istraživanje fenomena migracija kao suštinski rodno određenog procesa u svim svojim aspektima. S obzirom na tako definisano istraživačko polje, postaje jasno da rodne studije migracija nastoje da

obuhvate fenomen migracija s obzirom na makro-strukturalne okvire u kojima se dešava (globalni društveni sistem i promene koje ga karakterišu), uzimajući u obzir lokalne kontekste i aktere koji u njima učestvuju (pojedince, domaćinstva, institucije). Ovo suštinski označava nastojanje da se kombinovanjem mikro- i makro-istraživačkih pristupa, inkorporiraju kako strukturalne, tako i akterske pretpostavke procesa migracija.

Imajući ovo na umu, Hofmann i Buckley navode da je moguće proučavati rodnu određenost migracija na svim analitičkim nivoima: na makro-nivou, ona se ogleda u rodno determinisanim potrebama tržišta rada i imigracionim politikama u zemljama destinacije, koje utiče na razloge za migriranje; na mezo-nivou se očitava u rodnoj prirodi migrantskih mreža, koje igraju važnu ulogu u procesu selekcije migranata; konačno, na mikro-nivou, rodna priroda oblika ekonomske deprivacije i ljudskog kapitala u zemljama porekla takođe determiniše razloge za transnacionala kretanja stanovništva (Hoffman and Buckley, 2011). Na ovaj način rodna perspektiva nastoji da se profilise kao jedan od ključnih aspekata koji je neophodno uzeti u obzir pri naporima da se migracioni procesi opišu, objasne i razumeju.

Rodni pristup u proučavanju migracija

Razvoj rodno orijentisanih studija migracija počinje devedesetih godina dvadesetog veka i često se povezuje sa utemeljenjem postmoderne filozofije i orijentacijom ka analizi jezika, prisutnoj u okviru savremene teorije o društvu (Donnato, Gabaccia, Holdaway, Manalansan and Pessar, 2006: 7) i prodorom rodnog aspekta u različite istraživačke sfere. Ipak, treba imati na umu da je rodna analiza, u određenom stepenu, prisutna u okviru društvenih nauka već od sedamdesetih godina dvadesetog veka, iako je u konvencionalnoj, pozitivistički orijentisanoj metodologiji dominirala (i još uvek dominira) orijentacija ka istraživanju biološki definisanih polnih kategorija. Na taj način, kao posledica razvoja rodne perspektive, u okviru pojedinih društvenih nauka dolazi do pomeranja fokusa analize od univerzalno shvaćenih kategorija polova ka utvrđivanju načina na koji različita društva u različitim oblastima života pripisuju i ustanovljavaju ženske i muške uloge. U okviru ovog pristupa poseban naglasak se stavlja na istraživanje mehanizama podele društvenog života na privatnu i javnu sferu, i načina na koji se rodna podela uloga u njima očitava (opširnije o tome videti u: Walby, 1990). Ova podela sfera dobija naglašeno hijerarhijski karakter (posebno u kapitalističkom sistemu proizvodnje društvenog života), s obzirom na produktivni karakter rada u javnoj sferi, odnosno reproduktivni karakter u privatnoj sferi. Podela rada, na taj način, postaje jedan od osnova za uspostavljanje binarnih opozicija između muškaraca i žena, odnosno dodeljivanja različitih društvenih uloga i statusa (opširnije o načinima na koje se društveno definisana podela rada prema polovima

tretira kao izraz biološke, prirodne datosti, videti u: Papić i Sklevicky, 2003: 18)². Kritika upotrebe esencijalističkih binarnih modela muškosti i ženskosti u nauci, kao i nespremnosti da se uoče kulturne specifičnosti koje su prisutne pri određivanju sadržaja rodni uloga, je krajem osamdesetih godina dopunjena i "naoružana" novim kategorijalnim aparatom, u vidu pojma roda, koji je ukazivao na fluidan, relacioni i performativni karakter identiteta, čiji je sadržaj u značajnoj meri društveno i kulturno konstruisan. U tom smislu je feministička post-strukturalistički orijentisana teoretičarka Judith Butler možda i najzaslužnija za otvaranje nove perspektive u proučavanju roda kao subjektivnog procesa, a ne samo pripisanog statusa (Butler, 1990).

Ipak, tek devedesetih godina dolazi do povezivanja rodne analize i kritike strukturalističke i pozitivističke metodologije. U oblasti proučavanja migracija ovo je dovelo do otklona od do tada dominantnog pristupa koji je gotovo ekskluzivno bio usmeren na proučavanje migracija muškaraca ili žena. Uvođenjem pojma roda, kao relacione kategorije, migracije su sagledavane s obzirom na perspektivu definisanja i redefinisavanja rodni identiteta i uloga migranata. Pa ipak, iako je rodna analiza označila izvestan otklon od starih teorijsko-metodoloških pristupa, smatra se da su žensko-, odnosno muško-centrične studije (prisutne u nauci već od sedamdesetih godina 20. veka) predstavljale značajan korak ka rodnoj analizi migracionih procesa, mada i dalje nisu uspevale da na adekvatan način pristupe strukturisanju moći u društvenim odnosima, uključujući i migracione situacije. Rodna analiza, s druge strane, pretpostavlja da su muškost i ženskost relacione kategorije koje bivaju definisane u datim situacijama jedna s obzirom na drugu. Rod nije fiksna, jednom zadat, niti je biološki određen; njegova priroda je, naprotiv, dinamičkog karaktera. Rodne uloge su ideologizovane, društveno konstruisane kao muške ili ženske, te se ne mogu posmatrati odvojeno od konkretnih ljudskih praksi i datih društava u okviru kojih nastaju ove ideologizovane predstave. Upravo ovaj ideološki i relacioni karakter rodni uloga dolazi jasno do izražaja u migracionim situacijama, gde se rodne uloge prepliću sa promenama ekonomskog, političkog i kulturnog okvira do kojeg dolazi usled kretanja stanovništva (Mahler and Pessar, 2001a). Migranti često postaju svesni relacionog i kontekstualnog karaktera roda prilikom nastojanja da ispune očekivanja u pogledu rodni identiteta i praksi, koja se mogu u značajnoj meri razlikovati u zemlji porekla, tranzita ili destinacije.

Pored redefinisavanja teorijsko-kategorijalnog aparata i metodološko-epistemološkog pristupa, rodna analiza se povezuje i sa prevazilaženjem usko shvaćenih porodičnih uloga kao okvira ispitivanja praksi žena i muškaraca u migracionim kontekstima. Naime, pošto je čitav proces migracija rodno određen (počev od donošenja odluke da se migrira do adaptacije u novoj društvenoj sredini, utičući na uzroke ali i posledice koje čin migriranja donosi ne samo osobi koja

² Na ovaj način rodna analiza se povezuje sa feminističkom teorijom koja se bavila strukturalnim karakteristikama društava, a čija je rodna dimenzija oličena u pojmu patrijarhata (opširnije o teorijama patrijarhata videti u: Walby, 1990).

migrira, već i njenoj okolini) (opširnije o tome videti u: Boyd and Grieco, 2003), postaje jasno da osim porodičnog konteksta, migraciona situacija obuhvata i čitav niz drugih životnih okvira. Kao posledica ovih uvida, dolazi do primene rodne analize u okviru studija životnih istorija žena i muškaraca, u analizi tržišta radne snage, ali i neoliberalnog ili modela države blagostanja kao regulatora socijalne politike prema migrantima i strancima. Rodna analiza se primenjuje i na proučavanje samog kapitalističkog sistema kao celine u okviru koje se dešavaju različita kretanja stanovništva, pa tako antropološkinje Sarah Mahler i Patricia Pessar uvode koncept „rodnih geografija moći“ (*gendered geographies of power*), u okviru kojeg povezuju migracije sa lokalnim, nacionalnim i globalnim okvirom analize (Mahler and Pessar, 2001a).

S obzirom da proučavanje migracija prevazilazi okvire pojedinačnih nacionalnih društava, možemo govoriti o postojanju transnacionalnih društvenih prostora, u okviru kojih se dešavaju kretanja stanovništva. Transnacionalni prostori su mesta na kojima se stalno i iznova definišu i redefinišu rodni identiteti, u procesima pregovaranja različitih aktera. Set različitih praksi i diskursa koji se koriste u ovim procesima pregovaranja oko definisanja odnosa i sadržaja 'muškosti' odnosno 'ženskosti', Mahler i Pessar nazivaju „radom roda“ (*gender work*) (Mahler and Pessar, 2001a). Na taj način se rod ustanovljava ne kao jednom zadato i nepromenljivo stanje, već kao proces, u okviru kojeg se vrši konstrukcija, dekonstrukcija i rekonstrukcija rodni identiteta, ideologija i praksi. S druge strane, pored aktera, rod je svojstvo koje je, na određeni način povezano sa različitim društvenim institucijama, te predstavlja strukturalnu kategoriju koja čvršće definiše i organizuje šire društvene odnose. U tom smislu možemo govoriti o rodnim "režimima", kao kulturno određenim modelima socijalnih politika i praksi, u okviru kojih se vrši artikulacija odnosa između društvenih aktera (države, tržišta, porodice i pojedinaca), utičući, na taj način, i na same na migracione procese (i dominantne migracione "režime" u zemljama destinacije) (Lutz, 2008).

Rodna perspektiva kroz istorijat razvoja disciplinarnog polja migracija

U savremenoj literaturi o migracijama rodna perspektiva je sve prisutnija, iako su neke od disciplina u značajnijoj meri bile prijemčive ka ovoj vrsti pristupa. Ipak, treba reći da je i samo područje proučavanja migracija dugo vremena ostajalo marginalno usled nedostatka teorijskih postavki i čvršćeg institucionalno - akademskog utemeljenja, te je njegov razvoj često zavisio od razvoja disciplina na koje se u datim momentima oslanjao. Nedostatak razvijenih teorijskih postavki je, pri tom, delimično bio uslovljen multidisciplinarnim karakterom ovog istraživačkog polja, odnosno mnoštvom metodološko-teorijskih pristupa i sadržaja koje je trebalo na adekvatan način integrisati.

Istorija proučavanja migracija svedoči o tome da je i sam disciplinarni razvoj bio ili je još uvek rodno određen. Način na koji su muškarci i žene istraživači pristupali fenomenu migracija razlikovao se, kao što je to, uostalom, slučaj i u drugim oblastima. Ove razlike su svoj izraz dobijale, pre svega, u nešto većoj

spremnosti žena da usvoje rodno senzitivniji pristup (Donnato, Gabaccia, Holdaway, Manalansan and Pessar, 2006: 7), koji, u isto vreme, dobija slabiju akademsku potvrdu. Iako je u međuratnim istraživanjima migracija utvrđena dominacija muške populacije među migrantima, od sredine dvadesetog veka dolazi do naglog skoka broja žena migrantkinja (Castles and Miller, 1993). Međutim, i pored toga, dugo vremena se oklevalo u iznalaženju adekvatnog teorijskog rešenja koje bi objasnilo ovu tendenciju u razvoju fenomena migracija.

Značajniji angažman žena u proučavanju fenomena migracija se vezuje za američki sifražetski pokret s početka dvadesetog veka. U ovim istraživanjima migracija prepliće se istraživački i praktični angažman istraživačica, usmeren na poboljšanje konkretnih životnih – stambenih, ekonomskih, zdravstvenih i radnih - uslova migrantske, a posebno ženske, populacije u SAD-u. Istraživački fokus je na porodičnom okviru života, pri čemu je prvi period obeležen dominacijom kvantitativne metodologije. Ipak, ovakvo usmerenje je približilo akademsko-institucionalni razvoj discipline pre oblasti socijalnog rada nego sociologiji, što je kao posledicu imalo izostajanje stvaranja teorijskog okvira proučavanja migracija uopšte, i posebno ženskih migracija (Donnato, Gabaccia, Holdaway, Manalansan and Pessar, 2006: 8).

Nakon Prvog svetskog rata, u Evropi i SAD-u, dolazi do smanjenog obima finansiranja istraživanja koja su bila povezana sa socijalnim reformama, tako da se teorijski razvoj studija migracija od tada tešnje povezuje sa sociologijom. Međutim, i pored toga, sve do šezdesetih godina dvadesetog veka studije migracija ostaju van glavnih tokova nauke o društvu. Obnovljeno interesovanje za proučavanje migracija u drugoj polovini dvadesetog veka povezano je, pre svega, sa pojavom relativno nove kategorije gastarbajterskih (*Gastarbeiter*) migranata, u okviru koje su žene zauzimale značajno mesto, kako po brojnosti, tako i po specifičnosti migrantskog iskustva³. S druge strane, interesovanje za žensku perspektivu migracija u velikoj meri je uslovljeno i razvojem feminističke teorije, kao i značajnijim uplivom žena u akademske krugove. Uporedo s tim dolazi i do prvih pokušaja rodne analize migracionih procesa, gde se iz antropologije preuzima orijentacija ka kategoriji pola kao jednoj od ključnih elemenata koji strukturiše odnose u gotovo svim društvima i kulturama. Teorijske postavke o privatnoj i javnoj sferi predstavljale su osnov za empirijske studije imigrantskih porodica, a porodični okvir se uzimao kao arena u kojoj se prepliću aktivnosti muškaraca i žena. Ova istraživanja se etabliraju kao multidisciplinarna, mada su predstavljala neku vrstu otklona od akademske sociologije i snažnijeg oslanjanja, kako u teorijskom, tako i u akademsko-

³ Svakako treba spomenuti značajan doprinos Mirjane Morokvašić nastojanju da se osvetli ženska perspektiva (gastarbajterskih) migracija, te pionirski pokušaj da se žensko migraciono iskustvo postulira kao akademski priznato istraživačko polje (ovde se, pre svega, misli na specijalno izdanje časopisa *International Migration Review*, koje je izašlo 1984. godine pod naslovom "Women in Migration", a koje je uredila Mirjana Morokvašić).

institucionalnom pogledu, na antropologiju, društvenu istoriju i etničke studije (naročito zastupljene u američkom akademskom institucionalnom sistemu)⁴.

Feministička istraživanja migracija sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka takođe predstavljaju napore ka multi- i inter-disciplinarnom pristupu, iako je uticaj ovih istraživanja na polje akademski utemeljenih migracionih studija bio relativno mali. S obzirom da su se feministkinje bavile tada još uvek manjinskom kategorijom migranata (ženama), njihov rad ostaje marginalizovan i često kritikovan kao redukcionistički i partikularistički (naravno, ove kritike su polazile od stereotipne pretpostavke da je muško migraciono iskustvo izraz opšte tendencije, dok je žensko iskustvo specifično, te stoga karakteristično za partikularne, manjinske skupine migranata, koje neretko dobijaju etiketu zavisnih ili čak devijantnih aktera) (Boyd and Grieco, 2003; Morokvašić, 2007). Na taj način je analiza žena migrantkinja ostajala izvan zvaničnih akademskih, a posebno socioloških krugova.

Disciplinarno, teorijsko i metodološko određenje studija roda i migracija

Teorijsko formulisanje kategorije roda kao relacije, prostorno i vremenski fleksibilne, koja se mora uvek iznova kontekstualizovati, omogućilo je interdisciplinarni dijalog oko pitanja koja su ključna kada se radi o fenomenu migracija. Razvoj ovog istraživačkog polja se u poslednje dve dekade oslanjao pre svega na kvalitativni pristup, eklektičnu metodologiju⁵, povezujući se bliže sa antropologijom i drugim humanističkim disciplinama (pre svega ženskim i etničkim studijama i književnom teorijom). Ova orijentacija ka metodički raznovrsnom i multidisciplinarnom pristupu studija migracija nije lišena poteškoća i sporova. Prigovori, koji su dolazili najčešće iz redova sociologa, odnosili su se na nepostojanje jasnog teorijskog okvira, te na eklektični karakter metodologije i istraživačkih postupaka, lišenih standardizovanih kriterijuma mogućnosti naučne

⁴ Silvia Pedraza navodi nekoliko studija koje se izdvajaju time što su među prvima pristupale istraživanjima migracija na multidisciplinarni način, nastojeći da povežu mikro-i makro-strukturne komponente transnacionalnih kretanja stanovništva. Prva je studija meksičkih migranata u Sjedinjenim Državama Massey-a i saradnika (*The Social Process of International Migration from Western Mexico*, 1987), u okviru koje dolazi do povezivanja analize makro-strukturnih konteksta zemlje porekla i zemlje destinacije (kao primarnog okidača migracionog kretanja), sa fokusiranjem istraživanja na porodične okvire, s jedne strane, i formiranjem migrantskih mreža, sa druge. Druga je studija Patricie Pessar i Sherri Grasmuck (*Between Two Islands: Dominican International Migration*, 1991), u okviru koje je takođe uočljivo nastojanje da se inkorporiraju makro- i mikro-konteksti, kroz povezivanje analize razvojnih tendencija zemalja Trećeg sveta (konkretno, Dominikanske Republike) i istraživačkog fokusa na domaćinstvo kao jedinice u okviru koje se donosi odluka o migriranju i koja, ujedno, predstavlja arenu u kojoj se ispoljavaju rodno definisane razlike u moći (Pedraza, 1991: 308).

⁵ Ovde se pre svega radi o komplementarnoj upotrebi različitih istraživačkih tehnika i pristupa, kao što su posmatranje sa i bez učestvovanja, analiza narativa (intervjui, lične biografije), analiza dokumenata, istorijska analiza, analiza jezika, analiza diskursa, ali i upotreba nešto manje konvencionalnih istraživačkih tehnika (psihodrama, upotreba likovnih i plesnih tehnika izražavanja, zavisno i u skladu sa kulturnim specifičnostima istraživačkih predmeta).

provere. Pozitivistički orijentisani društveni naučnici teško su prihvatili rodnu analizu, upravo zato što se rod definiše kao relaciona kategorija (koja se mora uvek iznova kontekstualno definisati), koja ne trpi upotrebu kvantitativne metodologije i njoj često svojstvene jednoznačne upotrebe rodni kategorija, te koja ne generiše teorijske postavke (Donnato, Gabaccia, Holdaway, Manalansan and Pessar, 2006).

U odgovorima na ove primedbe, feministički orijentisane naučnice ističu da se rodna analiza razlikuje i od ženo-centričnog pristupa i od analize koja je rodno nesenzitivna. Pod uticajem upliva rodne analize u polje istraživanja migracija, dolazi do revizije ranijih teorijskih postavki, pre svega onih o radno motivisanim migracijama kao dominantnoj formi. Ove razvojne tendencije su tokom devedesetih godina kulminirale teoretisanjem o rodnom transnacionalizmu, gde je pojam transnacionalnih migranata zamenio raniju dihotomiju na privremene i stalne migrante (Pessar and Mahler, 2001b). S druge strane, rodna analiza je doprinela razvoju svesti o posebnosti i specifičnosti pojedinih migrantskih grupa različitog etničkog porekla. Na taj način se došlo do generisanja novih teorijskih postavki i do uočavanja pravilnosti čije je važenje ograničeno na proučavane migrantske zajednice. U okviru ovih etnički specifičnih istraživanja naročit značaj se posvećuje načinu na koji se definišu rodne uloge i identiteti u migracionim situacijama, pa se tako pokazalo da tradicionalne postavke koje važe za muškarce migrante ne moraju nužno da se odnose i na žene (Donnato, Gabaccia, Holdaway, Manalansan and Pessar, 2006).

Ipak, razvoj discipline obeležen je i tenzijama, naročito onim koje su se odvijale na metodološkom planu, između zastupnika pozitivističke, kvantitativne metodologije, s jedne, i kvalitativno-etnografskog pristupa, s druge strane. Feministička etnografija je izrazito uticala na proboj kvalitativne metodologije, uz burne metodološke debate oko ograničenih mogućnosti kvantitativnih metoda da obuhvate svu raznovrsnost i posebnost migracionih situacija i iskustava. S probojem kvalitativnih metoda, pored strukturalnih faktora, naročit se značaj pridaje ulozi aktera (kako individualnih, tako i kolektivnih i institucionalnih) u migracionim procesima. I pored ovih sporova, primetno je nastojanje da se nove studije migracija uspostave kao polje u kojem dolazi do kombinovanja različitih metodoloških postupaka, odnosno komplementarne upotrebe kvalitativnih i kvantitativnih metoda (Mahler and Pessar, 2006).

Slično, i u oblasti geografskih istraživanja migracija dolazi do uporednog proboja rodne analize i povezivanja sa drugim disciplinama (pri tom je ovaj spoj geografije i antropologije posebno vidljiv u poddisciplini humane geografije). Dok su se geografske studije migracija, nastale tokom osamdesetih godina, fokusirale mahom na analizu domaćinstava (kao okvira u kojem se ispoljavaju specifični odnosi vezani za migracije), novija istraživanja se sve više bave rodno definisanim odnosima između identiteta, prostora i zajednice u okviru populacije migranata, a posebno praktičnim politikama prema migrantima koje su rodno određene (Silvey, 2006).

I u okviru sociologije koja se bavi migracijama postoji jasna podela između onih koji rod posmatraju kao dihotomnu kategoriju, odnosno varijablu koju je lako

operacionalizovati u kvantitativnim istraživanjima, i onih koji rod posmatraju kao situacionu kategoriju, teško uhvatljivu kvantitativnim istraživačkim postupcima, te koja se opire univerzalnim definicijama. U okviru oba pristupa dolazi do iznalaženja prostora za povećanje mogućnosti da se obuhvati uloga roda u migracionim procesima (Curran, Shafer, Donnato and Garip, 2006). Pored sociologije koja se bavi migracijama, i demografija je zahvaćena ovim novim razvojnim tendencijama, koje idu u pravcu kombinovanja kvantitativnog, pozitivističkog i kvalitativnog, etnografskog pristupa. Stoga se danas govori o postmodernoj, antropološkoj ili mikrodemografiji (Bobić, 2010), koja fenomenu migracija ne pristupa više s ciljem da se pronađu univerzalni obrasci kretanja stanovništva, već nastoji da utvrdi i razume specifične odlike kretanja stanovništva karakteristične za proučavane društvene grupe.

Pored pomenutih razvojnih tendencija, primetnih na teorijsko-metodološkom planu, koje su doprinele konstituisanju rodno zasnovane analize migracija, ovo se (pod)disciplinarno područje razvijalo i zahvaljujući promenama koje su se desile u okviru samog fenomena proučavanja: ne samo da se priroda migracija ubrzano menja (od nekada primarno radno motivisanih ka formama migracija koje su drugačijeg karaktera - turističke, obrazovne, prisilne, porodično spajanje; umesto nekadašnje podele na privremene i stalne migrante, danas se govori o transnacionalnim migrantima, itd.), nego se menjaju i akteri, među kojima postaje primetna dominacija ženske populacije (Lutz, 2008). Iako su žene dugo vremena ostajale nevidljive u istraživanjima migracija, od osamdesetih godina one polako dolaze u fokus istraživačkog interesovanja, pri čemu se postepeno napušta dotadašnji dominantni koncept o migracijama kao primarno ekonomski motivisanim kretanjima mladih muškaraca koje nastaju kao odgovor na mogućnosti formalnog zaposlenja u zemljama destinacije.

Iako se 19. i 20. vek karakterišu masovnim kretanjima stanovništva, dugo vremena je u nauci vladala predstava da se radi o pretežno muškom fenomenu, odnosno o procesu u kojem su muškarci primarni akteri, dok žene slede njihov primer. Konstatacija da je tokom druge polovine dvadesetog veka došlo do feminizacije migracija (Castles and Miller, 1993) počiva upravo na uverenju da se žene u ranijim periodima nisu pojavljivale kao aktivne učesnice datog procesa. Ova predstava ja naišla na kritičko preispitivanje, naročito u redovima istoričarki koje su se bavile proučavanjem devetnaestovekovnih migracija, a koje su pokazale da su gotovo polovina migranata u Sjedinjene Američke Države irskog i jevrejskog porekla, između 1820. i 1928. bile žene, dok je procenat migrantkinja iz Nemačke, Švedske i Engleske bio oko četrdeset posto. Uprkos ovim podacima, dominirala je predstava o migracijama kao „prirodno“ muškom fenomenu (Lutz, 2008; Gabaccia, 1996).

Formiranju dominantne predstave o muškarcima kao glavnim akterima migracionih procesa doprinele su i sociološke studije. Jedna od prvih relevantnih socioloških studija migranata je klasično delo Thomasa i Znaničkog *Poljski seljak u Evropi i Americi*. Čuvena studija se bavi opisom života poljskih migranata u Čikagu, odnosno procesom transformacije poljskih seljaka u industrijske radnike.

Analizirajući gotovo deset hiljada pisama i nekolicinu autobiografija, opisan je odnos muških migranata i članova njihovih porodica, uglavnom žena i roditelja, koji su ostajali u Poljskoj. Međutim, kako Helma Lutz navodi, ono što ovu studiju čini interesantnom za rodnu analizu je to što predstavlja primer rodne pristrasnosti istraživačkih nalaza zasnovane na asimetričnoj upotrebi izvora podataka (Lutz, 2008). Naime, kao jedan od zaključaka studije je i konstatacija da je proces migracija ostavio pozitivan uticaj na muške migrante, jer je doveo do poboljšanja njihove životne, a naročito ekonomske situacije. Istovremeno se zaključuje da je ovaj proces imao negativne efekte na migrantkinje, pogotovo na drugu generaciju, u okviru koje dolazi do sukobljavanja stroge kontrole lokalne migrantske zajednice (i pritiska ka održavanju tradicionalnih obrazaca uloga žena) i modernističkog životnog stila američkog društva. Kao posledica ovih kontradiktornih zahteva društvene sredine, kod žena dolazi do razvoja različitih vrsta devijantnih pojava, a pre svega depresija i neurotičnih oboljenja. Na taj način su žene opisane kao žrtve migracionih procesa, jer u situaciji vrednosne konfuzije i dezorijentacije lokalne etničke zajednice, koja ne uspeva da se prilagodi novom društvu i modernim normama, dolazi do njenog zatvaranja i otklona od razvijanja emancipovanih formi društvenog života.

Međutim, zaključci do kojih su došli Thomas i Znaniecki o blagodetnom uticaju migracija na muškarce, odnosno negativnom uticaju na žene, u značajnoj meri su bili određeni pristrasnom upotrebom izvora na osnovu kojih su vršili analize. Naime, pri analizi migrantskih iskustava muškaraca korišćena su, pre svega, pisma, a potom i autobiografije (tzv. ego-dokumenta), dok je analiza ženskih iskustava počivala na dokumentima socijalnih službi, kao i sudskim i policijskim zapisnicima, odnosno dokumentima koja su se odnosila na problematične slučajeve. Asimetrija u korišćenim izvorima primer su rodne pristrasnosti u analizi koja može da dovede do konstruisanja pogrešnih teorijskih postavki (Lutz, 2008).

Slična predstava o ženama kao zavisnim i pasivnim akterima u procesima migracije se reprodukovala i u studijama evropskih gastarbajterskih migracija sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka (opširnije o tome videti u: Morokvašić, 1984:899, Pedraza, 1991: 306 i Lutz, 2008). Naime, istraživanje Thomasa i Znanieckog je utvrdilo put analizama u kojima su žene automatski svrstavane u istu grupu sa decom (pa se često ova kategorija i naziva „žena-deca“), bivajući okarakterisane kao pasivni pratioci muških migranata. Tako dolazi do konstrukcije binarnog para, u okviru kojeg imamo dobrovoljne, aktivne (muške) i nedobrovoljne i pasivne (ženske) migracije, gde se žene pojavljuju tek u drugoj fazi porodične reunifikacije. Ova vrsta sheme je dugo vremena uzimana zdravo za gotovo, bez pravog preispitivanja njene valjanosti u novim društveno-istorijskim i specifičnim migrantskim kontekstima. Usled toga dolazi do zanemarivanja aktivnog učešća žena u masovnim migracijama, pogotovo kada se radi o radno motivisanim kretanjima stanovništva (interesantno je, pri tom, napomenuti da su statistike tokom 1970-ih godina pokazivale da je u pojedinim evropskim zemljama stopa zaposlenosti ženskog migrantskog stanovništva bila dvostruko ili čak trostruko veća od stope zaposlenosti domicilnog ženskog stanovništva) (Morokvašić, 1984: 887).

Sekundarni položaj koji je ženi dodeljen u okviru teorijskog modela transponovan je i u istraživačku praksu, pa je nevidljivost žena postala karakteristika i znatnog broja empirijskih studija migracija (Lutz, 2008; Kofman, 1999). Ne samo da se kao samorazumljiva uzimala pretpostavka da su migracije muški fenomen, već se pretpostavljalo da ponašanje žena u migracionim procesima predstavlja imitaciju ponašanja muškaraca, te da u tom smislu nema nikakve rodne razlike u migracionim motivima, aktivnostima i posledicama, odnosno da je rodno senzitivna analiza izlišna. S druge strane, u brojnim istraživanjima fokus je bio na radno motivisanim migracijama, gde je rad najčešće definisan kao produktivni rad za platu, odnosno najamni rad (muškaraca). Ženski reproduktivni kućni rad dugo vremena je ostajao nepriznat i neprepoznat, jer nije dobijao adekvatnu tržišnu validaciju, što je, uostalom, i danas u nekim društvima slučaj. Ovo neprepoznavanje ženskog rada odnosilo se i na rad kućne posluge, koja je u devetnaestom veku činila jednu od najčešćih kategorija zanimanja među migrantskom populacijom (Morokvašić, 1984; Lutz, 2008).

Obnavljanje interesovanja za žensku perspektivu migracija je, kao što je već rečeno, vezano za institucionalno i akademsko ustanovljavanje ženskih studija tokom osamdesetih godina prošlog veka. Razvoj rodnih studija migracije je, kako konstatuje Helma Lutz, od tada, prošao kroz sledeće faze (Lutz, 2008):

1. Prva faza je obeležena nastojanjima da učini ženu vidljivim akterom migracionih procesa, te da se utvrde tipični obrasci i specifičnosti ženskih migracija. Ova faza se u teorijskom pogledu može još i okarakterisati kao *kompensatorski pristup*.
2. Druga faza je *kontributivnog* karaktera, jer je naglasak na isticanju onih aspekata migracija u kojima su žene imale inovatorsku (pionirsku) ulogu.
3. Treća faza otpočinje sredinom osamdesetih godina, a istraživački fokus se pomera na specifične razlike u odnosima moći između samih žena. Inspirisane američkim crnim feministkinjama (Angelom Davis i Bellom Hooks), dovode se u pitanje neke od ključnih feminističkih teza, a posebno homogenizacija žena kao subjekta u društvenim odnosima. Naglasak u ovoj fazi nije toliko na traženju zajedničkih tačaka specifično ženskog migracionog iskustva, već na analizi razlika u društvenom pozicioniranju žena (društvene nejednakosti koje proističu iz različitog statusa državljanstva, razlika u ekonomskom položaju ili kulturnih specifičnosti). Takođe, istražuju se rasno ili etnički određene specifičnosti u formiranju ili redefinisaju identiteta, koje dovode do razlika u položaju domicilnog i migrantskog stanovništva. Teorijski značaj ovog pristupa je u tome što je uspeo da poveže rodnu analizu sa analizom klasnih, rasnih i etničkih nejednakosti, zbog čega ovaj pristup i dobija naziv „rasa-klasa-rod“. U okviru feminističkog bloka dolazi do burnih debata između takozvanih „crnih“ i „belih“ feministkinja, koje su u pojedinim kontekstima dobijale karakteristike političkih sukoba. Kao jedna od teza iznetih u ovim raspravama je i ona o dvostruko marginalizovanoj poziciji žena migrantkinja: naime, migrantkinje i žene iz manjinskih zajednica nisu smatrane validnim subjektom i predmetom istraživanja ni akademskih migracionih ni ženskih

studija. One se često pojavljuju samo kao marginalna kategorija, čija je uloga zasjenjena kako dominantnom figurom muškog subjekta (u okviru studija migracija), tako i univerzalnom i esencijalizovanom figurom žene (u okviru ženskih studija). Ipak, debate koje su vođene, doprinele su iznalaženju novih teorijskih uvida, među kojima je svakako najznačajnija teza da su rodni odnosi uvek posredovani drugim društveno konstruisanim kategorijama, kao što su rasa, etnička ili nacionalna pripadnost ili pak klasni položaj. U savremenim razmatranjima roda i migracija, ova vrsta pristupa, gde se rodna analiza kombinuje sa klasnom analizom, te se uzimaju u obzir faktori kao što su rasa ili etnička pripadnost, se naziva *intersekcionalnošću* (Yuval-Davis 2006; Phoenix and Pattynama 2006).

4. Četvrta faza je otpočela sredinom devedesetih godina i karakteriše se promenom u dominantnoj paradigmi, od ženskih studija ka rodnoj analizi. U okviru društveno-humanističkih nauka dolazi do široke upotrebe kategorije roda, koja je trebalo da pokaže razliku između biološki definisanog pola i društveno konstruisanog, tokom socijalizacije stečenog i performativnog rodnog identiteta. Ovim pristupom se raskida sa esencijalističkim shvatanjem kategorije žene, koja je bila prisutna u okviru ženskih studija, ali i sa preokupacijom na samo ženski aspekt migracija. Rod se više ne tretira kao dihotomna varijabla, već se nastoji pokazati kako se radi o društvenom proizvodu, s jedne strane, odnosno kako sam rod proizvodi određenu vrstu društvenog sistema, s druge strane. Polje interesovanja u okviru ovog pristupa se pomera ka analizama društvene konstrukcije muškosti i ženskosti, diferenciranju društvenog značenja i značaja koji se pripisuju privatnoj i javnoj sferi kao arenama u kojima se obavlja rad, te ka rodno specifičnim migracionim iskustvima muškaraca i žena u kontekstu porodice, partnerstva i roditeljstva (otuda i nove kategorije „fragmentiranih porodica“ ili „roditeljstva na daljinu“). Ovaj pristup je otvorio vrata za nove teorijske postavke, jer je omogućio da se uspostavi razlika između rodnih praksi, identiteta i biološkog pola, bez potrebe da se ova tri aspekta svrstavaju u istu kategoriju. Takođe je, s druge strane, doprineo napuštanju monolitnih i univerzalističkih pojmova žene i muškarca, ukazujući na to da su rodni odnosi često izraz asimetrije, nejednakosti, dominacije i moći, i to ne samo između, već i unutar iste rodne kategorije.

I pored toga što su ove faze u razvoju rodnih studija migracija donekle vremenski određene, Lutzova navodi da to ne implicira odsustvo prethodnih pristupa u savremenim istraživanjima. Naprotiv, veliki broj savremenih istraživanja bazira se na kompenzatorskom ili kontributivnom pristupu, koji su od naročitog značaja kada treba pokazati da rod nije samo jedan od aspekata, već, kako autorka navodi, jedan od ključnih organizacionih principa migracionih tokova i organizacije života migranata (Lutz, 2008; Mahler and Pessar, 2006).

Zaključna razmatranja: rodne nejednakosti, migracije i transnacionalni društveni prostori

Kao što smo pokazali, rod predstavlja jednu od bitnih kategorija koja oblikuje migracione procese, ali koja je i sama podložna redefinisaju u migracionom kontekstu. Rodna dimenzija se u okviru migracionih procesa tesno povezuje sa klasnom, etničkom ili rasnom dimenzijom, gde se transnacionalni prostori pojavljuju kao arene u kojima se reprodukuju društvene nejednakosti.

Dok su studije migracija rađene tokom osamdesetih i devedesetih godina istraživački fokus stavljale na porodicu kao sferu u kojoj se ispoljavaju rodne nejednakosti, novije studije nastoje da izađu van uskih porodičnih okvira, pokazujući kako se rodne nejednakosti u migracionim kontekstima reprodukuju, pogotovo kroz tržišta radne snage, te različite socijalne politike država koje primaju migrante. U tom smislu je za objašnjenje i razumevanje migracija i njihovu rodnu determinaciju od naročitog značaja proučavanje odnosa koji se uspostavlja na liniji država, porodica, ekonomski sistem u zemljama destinacije, s obzirom da on određuje u kojoj meri će tržišta radne snage privlačiti ili odbijati određene kategorije migranata. Pored ovoga, za objašnjenje migracija nije nevažan i legalno-pravni okvir koji određuje migracione režime, a koji je, sa druge strane, pod uticajem kako globalnih odnosa na geopolitičkom planu, tako i dugotrajnih kulturno-istorijskih veza između pojedinih zemalja ili regiona.

Sa postepenim uplivom a potom i dominacijom kvalitativne metodologije u okviru studija migracija, bitni aspekti migracija koji su rodno determinisani postaju vidljivi i naučno prepoznati. Naime, kvantitativne studije migracija i roda koje su se fokusirale na domaćinstvo kao okvir proučavanja imale su svoja ograničenja: one su često rađene tako što su u longitudinalnim studijama ispitanici bili muškarci, kao „glave“ domaćinstva, čime se gubi ženska perspektiva migracionih procesa, a sami rezultati pokazuju rodnu pristrasnost (Mahler and Pessar, 2001b). Fokusirajući se samo na migrante, ova istraživanja su gubila iz vida nemigrante, odnosno članove porodice koji ostaju u zemlji porekla, te posledice koje migracije imaju na ove aktere. U tom smislu ostajalo je neistraženo i to na koji način je migracioni proces određen odnosima koji se uspostavljaju na relaciji migranti-nemigranti, i kako su ovi odnosi strukturisani s obzirom na rodnu dimenziju.

Kao što je već rečeno, s postepenim napuštanjem kvantitativnih metoda istraživanja i pokušaja da se nove migracione studije utemelje kao polje kvalitativnih istraživačkih pristupa, u fokus istraživačkog polja se stavlja dinamika migracionog procesa, te njegova rodna određenost. Dolazi do sužavanja istraživačkog fokusa na specifične zajednice, te do analize načina na koji se socijalna konstrukcija roda u migracionim procesima odvija s obzirom na etničke, rasne ili klasne determinante.

Za razliku od ranijih istraživanja, nove studije su nastojale da pokažu kako se i žene pojavljuju kao primarni migranti u okviru porodice, te da na taj način trasiraju put muškim članovima domaćinstva. Ova tendencija postaje naročito izražena sa povećanim potrebama razvijenih zemalja za ženskom radnom snagom u sektoru

domaćeg rada i obavljanja nege. Kako je broj studija koje su se bavile migracijama rastao, postajalo je sve jasnije da je rod jedan od ključnih faktora za razumevanje uzroka i posledica migracija, te da su migracije arena u kojoj se jasno ispoljava relacioni karakter rodni odnosa. Stoga ne treba da čudi što se rodne studije migracija danas profilisu kao jedno od važnih međudisciplinarnih istraživačkih polja, gde se kritikuju i odbacuju teorijske postavke nastale u okviru kvantitativno utemeljenih studija migracija, jer ne uspeavaju da obuhvate i ukažu na specifičnosti i posebnosti različitih migracionih situacija. S druge strane, sa razvojem savremenih, postmodernih teorija, rodne studije migracija uspeavaju da idu u korak sa, pre svega onim pristupima u okviru nauka o društvu, koji se fokusiraju na svakodnevne interakcije i mikrodruštvenu realnost, trasirajući i same put ka novim istraživačkim pristupima i mikroteorijskim postavkama.

Literatura

- Bobić, Mirjana 2010. Demografija-interdisciplinarna i kvalitativna nauka, u: *Sociologija*, Volume LII, Posebno izdanje, str. 29-51
- Boyd, Monica and Elisabeth Grieco 2003. Women and Migration: Incorporating Gender into International Migration Theory, *Migration Information Source*, <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?id=106>
- Butler, Judith 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge
- Cadwallader, Martin 1992. *Migration and Residential Mobility: Macro and Micro Approaches*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press
- Castles, Stephen and Mark J. Miller 1993. *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, London: Macmillan
- Curran, Sara, Shafer, Steven, Donato, Kathrine M. and Filiz Garip 2006. Mapping Gender and Migration in Sociological Scholarship: Is It Segregation or Integration?, in: *International Migration Review*, Volume 40, Number 1, pp 199-223
- Donato, Kathrine M., Gabaccia, Donna, Holdaway Jennifer, Manalansan, Martin and Patricia Pessar 2006. A Glass Half Full? Gender in Migration Studies, in: *International Migration Review*, Volume 40, Number 1, pp 3-26
- Gabaccia, Donna 1996. Women of the Mass Migration: From Minority to Majority, 1820-1930, in: Hoerder, Dirk and Leslie P. Moch (eds.), *European Migrant. Global and Local Perspectives*, Boston: Northeastern University Press, pp 90-114
- Hofmann, Erin Trough and Cynthia J. Buckley. 2011. Cultural Responses to Changing Gender Patterns of Migration in Georgia, in: *International Migration*, DOI: 10.1111/j.1468-2435.2010.00681.x
- Kofman, Eleonore 1999. Female 'Birds of Passage' a Decade Later: Gender and Immigration in the European Union, *International Migration Review*, Vol. 33, No. 2, pp. 269-299.
- Lutz, Helma 2008. Gender in Migratory Processes, draft paper presented at the Conference on Theories of Migration and Social Change, St. Ann's College Oxford, <http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/helma-lutz-gender-in-migratory-processes>
- Mahler, Sarah and Patricia Pessar 2001a. Gendered Geographies of Power: Analyzing Gender Across Transnational Spaces, in: *Identities: Global Studies in Culture and Power* 7, pp 441-459

- Mahler, Sarah and Patricia Pessar 2006. Gender Matters: Ethnographers Bring Gender from the Periphery toward the Core of Migration Studies, in: *International Migration Review*, Volume 40, Number 1, pp 27-63
- Massey, Douglas, Arango, Joaquín, Graeme, Hugo, Kouaouci, Ali, Pellegrino, Adela and J. Edward Taylor 1998. *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millenium*. Oxford: Oxford University Press.
- Morawska, Eva 2007. International Migration: Its Various Mechanisms and Different Theories that Try to Explain it, in: Bevelander, Pieter (ed.), *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations 1/07*, Malmö: IMER/MIM, Malmö University, http://muep.mah.se/bitstream/handle/2043/5224/WB1%2007%20inlaga_1.pdf?sequence=1
- Morokvašić, Mirjana 1984. Birds of Passage are also Women, *International Migration Review*, Vol. 18, No. 4, pp. 886-907
- Morokvašić, Mirjana 2007. Migration, Gender, Empowerments, in Lenz, Ilse, Ulrich Charlotte and Barbara Fersch (eds.), *Gender Orders Unbound. Globalisation, Restructuring and Reciprocity*, Opladen: Barbara Budrich Publishers, pp 69-97
- Papić, Žarana 1997. *Polnost i kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Papić, Žarana i Lydia Sklevicky 2003. Antropologija žene - novi horizonti analize polnosti u društvu, u: Papić i Sklevicky (ur.) *Antropologija žene*, Beograd: XX vek
- Pedraza, Silvia 1991. Women and Migration. The Social Consequences of Gender, in: *Annual Review of Sociology*, Vol. 17, pp. 303-325.
- Pessar, Patricia and Sarah Mahler 2001b. Gender and Transnational Migration, paper given to the Conference on Transnational Migration: Comparative Perspectives. Princeton University, 30 June-1 July 2001, <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-01-20%20Pessar.doc.pdf>
- Phoenix, Ann and Pamela Pattynama 2006. Intersectionality, in: *European Journal of Women's Studies*, Volume 13, Number 3
- Silvey, Rachel 2006. Geographies of Gender and Migration: Spatializing Social Difference, in: *International Migration Review*, Vol. 40, No. 1, pp. 64-68
- Yinger, Nancy V. 2006. Feminization of Migration: Limits of the Data. Population Reference Bureau, <http://www.prb.org/Articles/2006/TheFeminizationofMigration.aspx>
- Yuval-Davis, Nira 2006. Intersectionality and Feminist Politics, in: *European Journal of Women's Studies*, Volume 13, Number 3, pp 193-29
- Walby, Sylvia 1990. *Theorizing patriarchy*, Oxford and Cambridge: Basil Blackwell